

Turkiy tillar oilasi hamda o'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarning miqdori haqida

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Tub turkiy so'zlar turkiy tillarning o'z materiali, o'z ona mulkidir. Bu so'zlar turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan barcha tillarda uchraydi. Bu hol turkiy tillar leksikasida bu tillar uchun qadimdan mushtarak bo'lgan umumiy leksik fondni yuzaga keltirgan. Turkiy tillar lug'at tarkibidagi mana shu mushtarak leksika turkologiyada umumturkiy so'zlar deb yuritilmoqda. Turkiy tillar lug'ati ayrim so'zlarga ko'ra farqlanadi. Turkiy tillar oilasi tarkibiga kiruvchi o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy mavqei va obro'yi dunyo jamiyatida keyingi yillarda ortib bormoqda. Turkiy tillar oilasi uchun xos bo'lgan fonetik, grammatik va leksik xususiyatlar bir-biriga yaqinligi bo'lsada, ular sezilarli darajada farqlanadi.

Kalit so'zlar: Turkiy tillarning shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, Turkiy tillar oilasi, ko'p bo'g'inli so'zlar, lingvistik xususiyatlar, umumturkiy so'zlar

In the Turkic language family and in Uzbek about the number of polysyllabic words

Yaqub Siddikovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: Native Turkic words are the material of Turkic languages, their native property. These words are found in all languages belonging to the Turkic language family. This situation created a common lexical fund in the lexicon of Turkic languages, which has been common for these languages since ancient times. This common lexicon contained in the dictionary of Turkic languages is used as common Turkic words in Turkology. The dictionary of Turkish languages differs according to some words. The socio-political status and prestige of the Uzbek language, which is part of the Turkic language family, has been increasing in the world society in recent years. Although the phonetic, grammatical and lexical features characteristic of the Turkic language family are close to each other, they are significantly different.

Keywords: formation of Turkic languages, stages of development, Turkic language family, polysyllabic words, linguistic features, common Turkic words

Turkiy tillar oilasi uchun xos bo'lgan fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Turkiy tillarda, chunonchi, o'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarning miqdori juda oz. Bir bo'g'inli (o'q, ot, oy kabi) va ikki bo'g'inli (bo'ri, yetti, tulki kabi) so'zlarning miqdori esa ko'p.

2. O'zbek tilida va boshqa turkiy tillarda so'zlar, asosan, uch tovushli bo'ladi: kun, til, bel, kel kabi.

3. Barcha turkiy tillarda bo'lgani kabi o'zbek tilidagi so'zlarning aksariyati ko'p ma'noli xususiyatga ega. Bunga misol tarzida bosh, tish, uch kabi umumturkiy so'zlarni aytish mumkin.

4. Turkiy tillarda, chunonchi, o'zbek tilida affikslar so'z oxiriga qo'shiladi: ezgulik (ezgu+lik), ko'zsiz (ko'z+siz) kabi.

5. Turkiy (o'zbekcha) so'zlarning oxirgi bo'g'inida (pastki, ostki, ustki kabi ayrim ko'makchilarni hisobga olmaganda) undoshlar yondosh kelmaydi.

6. Turkiy tillarda, chunonchi, o'zbek tilida so'z boshida undoshlar ketma-ket kela olmaydi.

7. O'zbek tilida va boshqa turkiy tillarda so'zning o'zagi deyarli o'zgarmaydi: tilni, tilga, tildan, tilsiz, tilli, tillik kabi.

8. Turkiy tillarda, chunonchi, o'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi yuq, prefiks va old qo'shimchalar mavjud emas.

9. O'zbek tili va boshqa turkiy tillar sintaksisi sohasida gap bo'laklari o'zining muntazam joylashish tartibiga ega (aniqlovchi aniqlanmishdan, ega kesimdan oldin joylashadi).

10. Turkiy tillarda, chunonchi, o'zbek tilida bog'lovchilar deyarli yo'q (ularning aksariyati arab va fors tillaridan o'zlashgan).

11. Turkiy tillarning lug'at tarkibi bir-biriga juda yaqin va uning manbasini tub turkiy so'zlar tashkil etadi.

O'zbek adabiy tili o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa turkiy tillardan quyidagilarga ko'ra farq qiladi:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm qonuniyati amal qilmaydi, aksariyat turkiy tillar, chunonchi, turk, qozoq, qirg'iz tillarida esa bu qonuniyat amal qiladi.

2. O'zbek adabiy tilida unlilar miqdori oltita (a, ə, o, o', u, i) qilib belgilangan bo'lsa, qirg'iz va uyg'ur adabiy tilida esa sakkizta unli (a, ə, o, o, u, y, i, ы; a, e, o, o, e, u, y, i) qabul qilingan.

3. O'zbek va turkman tillarida so'z boshida keladigan y tovushi qipchoq guruhidagi turkiy tillarda dj va j tovushi bilan ifodalanadi: yo'l - jo'l, yigit - jigit, yo'q -jo'q kabi.

4. O'zbek adabiy tilida ch, sh undosh tovushli ayrim so'zlar qoraqalpoq va qozoq tillarida sh, s undoshlari bilan ifodalanadi: kuch - kush, tish - tis kabi.

5. O‘zbek tilida k, t tovushlari bilan boshlanadigan so‘zlar o‘g‘uz guruhidagi turkiy tillar, chunonchi, turk, ozarbayjon, turkman tillarida g, d tovushlari bilan beriladi: ko‘z - go‘z, til - dil kabi.

6. O‘zbek adabiy tilida g‘ undosh tovushi bilan tugagan so‘zlar tatar, boshqird, qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq tillarida v va u undoshlari bilan ifodalanadi: tog‘ - tav - tau, bog‘ - bav - bau kabi.

Ayonki, tub turkiy so‘zlar turkiy tillarning o‘z materiali, o‘z ona mulkidir. Bu so‘zlar turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan barcha tillarda uchraydi. Bu hol turkiy tillar leksikasida bu tillar uchun qadimdan mushtarak bo‘lgan umumiy leksik fondni yuzaga keltirgan. Turkiy tillar lug‘at tarkibidagi mana shu mushtarak leksika turkologiyada umumturkiy so‘zlar deb yuritilmoqda. Ularni quyidagi mavzuiy guruhlar bo‘yicha tasniflash mumkin:

1. Inson va hayvon tanasi a‘zolarining nomi: bosh, og‘iz, burun, ko‘z, tish, qosh, til, bel va boshqalar. Ushbu so‘zlar ayrim fonetik farqlar bilan turkiy tillarning aksariyatida qo‘llaniladi. Mazkur so‘zlar qadimgi turkiy tilda faol iste‘molda bo‘lgan. 1969-yilda nashr etilgan “Древнетюркский словарь” kabi tarzda keltirilgan.

2. Qon-qarindoshlik va yaqinlik tushunchasini anglatuvchi so‘zlar: ota, er, bola, dada, o‘g‘il, tog‘a, qiz, opa, singil va h.k. Qadimgi turkiy tilda ushbu so‘zlar ata tarzida ifodalangan. “Девону луфотит турк” asarida apa so‘zining “ona; opa, egachi” ma‘nolari bilan bir qatorda “katta, ulug‘” ma‘nosi ham bo‘lganligi aytiladi. Tog‘a so‘zi Mahmud Koshg‘ariy devonida tag‘ay shaklida berilgan. Lekin uning ma‘nosini muallif amaki deb izohlagan. Navoiy esa “Muhokamatul lug‘atayn” asarida turklar “onaning og‘a va inisin” tag‘oyi deb atashlarini ta‘kidlaydi.

3. Kishi yoshini ifodalovchi so‘zlar: yigit/jigit, qari//qariya, yosh, bola, go‘dak, chol, erkak, chaqaloq, qizcha va h.k. Qadimgi turkiy tilda iste‘molda bo‘lgan yigit kabilar hozirgi turkiy tillarning aksariyatida qo‘llaniladi.

4. Geografik joylar va aholi yashash manzillarining nomi: tog‘, yurt, qishloq, er, dengiz, yo‘l/jo‘l, ko‘l va boshq.

5. Vaqt, zamon tushunchasini ifodalovchi so‘zlar: tun, kech (kech, uzoq), oy (oy, bir oy), bultur, kun//gun, ilk (ilk, dastlabki), tong, kecha, kechagi, bukun, (bugun), erta, indin, chog‘//choq (payt, vaqt), burun, ilgari, mangu, o‘tmish, yil va boshq. Qadimgi turkiy tilda iste‘molda bo‘lgan tun, kech, oy, bultur, burun, choq, erta, ilk, yil, kechagi kabilar aksariyat turkiy tillarda hozirda faol qo‘llaniladi.

6. Hayvon, parranda, hasharot va ular gavda qismlarining nomlari - zoologik terminlar: ot, qush, tuya (teva), tulki, kiyik, ilon/yilon, echki, sichqon/sichon, tovuq va boshq. Mazkur guruh doirasidagi so‘zlarni qadimiy turkiy yozma yodgorliklar tili leksikasi bilan solishtirilganda ma‘lum bo‘ldiki, mazkur guruh so‘zlarining ham deyarli barchasi qadimgi turkiy tilda mavjud: qoplon, qo‘zi, ot, baliq, echki, eshak, it,

yo'lbars, kiyik, qo'y, tulki, qarg'a va boshq. Mahmud Koshg'ariy taquq (tovuq) so'zini turkmancha so'z sifatida qayd etadi.

7. O'simlik nomlari - fitonimlar: chechak, terak, arpa, yaproq, bug'doy, somon, qamish, don, tariq va h.k. Mazkur guruh so'zlarining ham deyarli barchasi qadimgi turkiy tilda uchraydi.

8. Uy-ro'zg'or buyumlarining nomi - maishiy leksika: bolta, qozon, chiroq, ip, o'choq, elak, ko'zgu, taroq va h.k. Mazkur guruh so'zlarining ham deyarli barchasi qadimgi turkiy tilda uchraydi. Misol sifatida quyidagilarni aytib o'tish mumkin: boltu (bolta;, bichoq (pichoq;), egar, ketman (ketmon, ko'zaj (ko'za;), kigiz, qop, ko'zgu va boshq. Mahmud Koshg'ariy ko'zaj (ko'za) so'zini arg'ucha deb izohlaydi.

9. Oziq-ovqat va ichimlik tushunchalarini anglatuvchi so'zlar: et (go'sht) suv, bol (bol, asal), un, suv, qaymoq va h.k. Mazkur so'zlar ham qadimgi turkiy tildagi shakl va mazmunda qo'llaniladi. Misol sifatida quyidagilarni keltirib o'tamiz: et, tuz, un, bol (va boshq.

10. Tabiat hodisalari va koinot jismlarining nomlari: yel (shamol), bulut, yomg'ir, muz, oy, quyosh, yulduz, borliq, kun (quyosh), yoz, yovdu va h.k. Mazkur guruhga kiruvchi so'zlar ham qadimgi turkiy tilda faol iste'molda bo'lgan. El, bulut, yomg'ur, yulduz, kun, qor, yolqin, yashin kabilarning nazarda tutilgan lug'at so'zligida mavjudligi fikrimizni dalillaydi.

Qadimgi turkiy til va eski o'zbek adabiy tili uchun xarakterli bo'lgan ev (uy), yog'i (dushman, yov), em (davo), qapu (eshik, darvoza), qamug' (barcha, hamma), yavuq (yaqin) kabi so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'moldan chiqqan bo'lsa ham, boshqa turkiy tillar, chunonchi, turk tilida qo'llaniladi.

Turkiy tillar lug'ati ayrim so'zlarga ko'ra farqlanadi. Bunga misol sifatida turk tilida hozirda faol qo'llanuvchi yumruk (musht), kerpich (g'isht), chabuk (ildam), kapi (eshik), ev (uy, xona), bilgin (olim), kendu (o'z), gene (yana, tag'in) kabi so'zlarni aytib o'tish mumkin. Mazkur so'zlar qadimgi turkiy til va eski o'zbek adabiy tilida, chunonchi, Alisher Navoiy asarlari tilida uchraydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa mazkur leksik birliklar eskirgan, iste'moldan chiqqan.

Turkiy tillar oilasi tarkibiga kiruvchi o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy mavqei va obro'yi dunyo jamiyatida keyingi yillarda ortib bormoqda. Bu til hozir Amerika, Germaniya, Turkiya, Polsha, Hindiston kabi mamlakatlarning universitetlarida alohida o'rganilmoqda. U o'zbek xalqining alohida etnik birlik - elat, xalq, millat sifatida shakllanishida muhim o'ringa ega. Hozirgi davrda o'zbek tili xo'jalik hayotining barcha sohalarida to'liq amal qiladigan til sifatida rivojlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жади́длар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85

2. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. -Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жадид шеърятдаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жадид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Ilm-u adab jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64
9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўхшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеърятдаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Buxoro davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеърятдаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30
15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Buxoro davlat universiteti tahririyat 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «guliston bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексики, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале

узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95

19. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

20. СЕ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадий хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91

21. СЕ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...

22. СЕ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og‘uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya məsələləri 3 (3), 798-804

23. СЕ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривожидagi ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...

24. СЕ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...

25. СЕ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.

26. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...

27. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...

28. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...

29. СЕ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривож. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

30. СЕ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривож муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. --Тошкент 1 (2 ...